

Zegenen in het ziekenhuis: vaker dan je dacht

Voer voor liturgiewetenschappers en geestelijk verzorgers

Najaarsbijeenkomst Genootschap voor Liturgiestudie – Utrecht, 25 november 2022

Sjaak Körver¹

Inleiding

In haar artikel voor het boek over de rituele competenties van geestelijk verzorgers (Körver et al., 2021) dat vorig jaar is verschenen, zette Renske Kruizinga op een rij welke rituele handelingen zij aantrof in de casestudy's die in het kader van het Case Studies Project (CSP) zijn verzameld.² Zij zette tevens op een rij welk doel geestelijk verzorgers met die rituele handeling nastreefden, en eventueel ook welk effect die had bij de patiënt of cliënt, bij eventuele naasten en/of zorgverleners. In 33 van de 75 casestudy's (44%) trof zij een rituele handeling aan als interventie³ van een geestelijk verzorger. In 3 van de 33 casestudy's was sprake van een zegenritueel (Kruizinga, 2021). In het CSP was ik zelf een van de projectleiders en tegelijk leidde ik als onderzoeker de onderzoeksgemeenschap (OG) Ziekenhuis, waarin twaalf geestelijk verzorgers bijna vijf jaar participeerden. Het doel van het project was om aan de hand van casestudy's nauwkeurig in kaart te brengen (per werkveld) welke interventies geestelijk verzorgers deden, met welk doel en met welk resultaat (Walton & Körver, 2017; Kruizinga et al., 2020; Körver et al., 2022). Naast de OG ziekenhuis waren er vijf andere OG's: ouderenzorg, ggz, justitie, defensie en een gemengde groep (geestelijk verzorgers uit de zorg voor mensen met een beperking, eerste lijn, daklozenzorg, studenten, jeugdzorg).

Toen ik ja zei op de vraag om tijdens deze bijeenkomst iets te zeggen over zegenen in de geestelijke verzorging, nam ik me voor om bij de beantwoording uit te gaan van de resultaten van het CSP, en in ieder geval van de bevindingen van Renske Kruizinga. Toen ik vervolgens in het materiaal dook uit de groep Ziekenhuis (in totaal 23 casestudy's), bleek dat ik veel vaker meende te kunnen constateren dat er sprake was van een zegen als rituele handeling. Zegenen komt veel vaker voor dan (ik had) gedacht. Alleen al in de eerste tien casestudy's uit de wereld van het ziekenhuis ging het om zeven van dergelijke interventies. Dat kan verschillende redenen hebben. Misschien heb ik elke vermelding van een zegen meegenomen, ook als die meer als een terzijde werd genoemd. Misschien interpreteer ik een bepaalde handeling (bijvoorbeeld een handoplegging, of het opsteken van een kaars in het stiltecentrum) wel als een zegening. Misschien zie of veronderstel ik eerder een zegening als onderdeel van een uitgebreidere rituele handeling (bijvoorbeeld als onderdeel van een communieviering). Het verschil in religieuze achtergrond zou daarbij een rol kunnen spelen, en zie ik

¹ Sjaak Körver was tot juni 2021 universitair hoofddocent geestelijke verzorging aan Tilburg University en directeur van het Universitair Centrum voor Geestelijke Verzorging (UCGV). Sindsdien is hij met pensioen, maar is nog bij een aantal onderzoeks- en promotieprojecten betrokken. Voor meer informatie zie:

<https://research.tilburguniversity.edu/en/persons/sjaak-korver>. Mailadres: j.w.g.korver@tilburguniversity.edu.

² Informatie over achtergrond, opzet en (voorlopige) resultaten van het CSP zijn te vinden op de website van het UCGV: <https://www.ucgv.nl/case-studies-project/>.

³ Het is wellicht vreemd om bij een zegen te spreken over een interventie. In het project ontdekten wij dat geestelijk verzorgers (en dat zal voor pastores in kerkelijke functies ook zo zijn) onbewust veel doelgerichter waren dan zij zelf dachten. Juist wanneer een handeling in een begeleidingssituatie een bepaald doel dient (het inspelen op een vraag of behoefte), is het terecht om te spreken van een interventie.

als oudere katholiek meer zegeningen dan een jonge protestante. Daarnaast ben ik via de universitaire bibliotheek gaan zoeken naar literatuur over zegenen in de geestelijke verzorging, in het pastoraat en in de praktische theologie. Al met al leverde deze zoektocht in het empirisch materiaal en in de literatuur een aantal vragen en gedachten op die mij belangrijk lijken bij het verkennen van de mogelijkheden en beperkingen van zegeningen in de geestelijke verzorging in de huidige tijd. En wellicht dat deze vragen en gedachten ook voor u de moeite waard zijn.

De eerste vraag die bij me opkwam, was: waar hebben we het precies over als we het over een zegen of zegening hebben? Zowel bij mij als bij anderen (bij u?) is er een soort impliciete kennis of *tacit knowledge* (Polanyi, 1967) aanwezig, op basis waarvan wij denken te weten wat een zegen of een zegening is. Dat bleek bijvoorbeeld toen ik met een aantal vrienden sprak over dit onderwerp. De een, katholiek van huis uit en later geestelijk verzorger, zag een reeks routinematig uitgevoerde kruistekens voor zich waaruit geen enkele overtuiging sprak. De ander, protestant, voorheen predikant in een gemeente zag meteen de Aäronitische zegen aan het eind van een kerkdienst voor zich, waarbij de predikant beide armen uitstrekt en vervolgens de tekst van Numeri 6,24-26 uitspreekt. Hierbij is dus niet alleen de eigen achtergrond van belang. Ook speelt bij het benoemen van wat een zegen is de noodzaak zich daarbij een concreet gebaar of een concrete gebeurtenis voor te stellen. Je moet het kunnen zien. Zo iets geldt bijvoorbeeld ook voor het kneden van deeg of voor het herkennen van gezichten in een massa. We weten en kunnen meer dan we – in woorden – kunnen uitleggen (Polanyi, 1967, pp. 4-5).

De tweede vraag die zich aandienende, is: hoe komt het dat er nauwelijks of geen literatuur binnen de praktische theologie, het pastoraat en de geestelijke verzorging ter beschikking is waarin zegenen een zelfstandig thema is. Het betreft dan niet alleen de fundamentele doordenking van zegenen als interventie en doel, maar ook de reflectie op de professionele competenties van pastores en geestelijk verzorgers. Dit laatste past in ieder geval bij het ontbreken van de expliciete vermelding van de rituele competenties in het beroepsprofiel van geestelijk verzorgers (Goyvaerts, 2021; Körver et al., 2021). Opmerkelijk is dat dit gemis al in de jaren 1960 door de Nederlands-Amerikaanse psycholoog Paul Pruyser is opgemerkt die zich in verschillende publicaties verbaasde over de verwaarlozing door praktisch theologen, pastores en geestelijk verzorgers van hun eigen bronnen en instrumenten binnen hun beroepspraktijk (zie o.a.: Pruyser, 1969, 1972).

En een derde vraag was nog: wat betekent het dat geestelijk verzorgers hun zegenend handelen terloops vermelden, met als uitzondering bij een wat groter of formeler ritueel? Het lijkt erop dat geestelijk verzorgers een dergelijke handeling of interventie vanuit een soort routine uitvoeren, nauwelijks doordacht, tamelijk eenvormig, haast idiografisch. Met dit laatste bedoel ik dat het gaat om zelf ontwikkelde manieren van doen die niet uitgewisseld of vergeleken zijn met wat anderen gewoon zijn. Ook Pruyser was destijds al zeer kritisch op de praktijk die hij bij predikanten om zich heen kon waarnemen. Volgens hem voerden zij hun zegeningen vaak slordig, zonder enige overtuiging en in ieder geval ondoordacht uit (Pruyser, 1969).

Op deze drie vragen wil ik nu verder inzoomen. Ik zal ze niet volledig kunnen beantwoorden, integendeel. Wat ik vooral beoog is om vanuit andere perspectieven naar zegenen te kijken, en daarbij enerzijds de empirie te laten spreken en anderzijds gebruik te maken van antropologische inzichten omtrent de plaats en betekenis van rituelen. In de loop van het betoog zullen ongetwijfeld nog een aantal vragen meer opdoemen, en daarmee ook mogelijkheden voor onderzoek op de rand van liturgiestudie en geestelijke verzorging. Voer voor beide disciplines dus, evenals de mogelijkheid om samen te werken. Als ik verwijst naar empirisch materiaal, is dit afkomstig uit de casestudy's van de OG Ziekenhuis binnen het CSP.

Wat is een zegen en een zegening?

Van Dale verstaat onder een 'zegen': een 'heilig woord dat overbrenging van weldadige kracht bewerkt', of meer in het bijzonder: een 'formule, vergezeld van een teken (kruis) of gebaar, waardoor men Gods gunst en bescherming over iemand of iets wil doen komen'. Hiermee wordt de handeling of interventie en het doel ervan omschreven. 'Zegen' kan ook het resultaat of de uitkomst van de zegenende handeling betekenen, namelijk: 'het toebedeeld zijn met de gunst van een hogere macht' of de 'blijk van de gunst van een hogere macht', of ook 'iets bijzonder heilzaams'. 'Zegening' duidt op de handeling zelf, of ook op het effect van de zegen. Het zijn tentatieve formuleringen die iets wat nauwelijks onder woorden te brengen is, willen overbrengen. Het zijn formuleringen waarin vooral de christelijke traditie doorklinkt. Als we ons wenden naar het *Benedictionale Romanum*, lijkt daarin geen echte definitie van een zegen te zijn opgenomen. Er is een relatief korte inleiding, waarin het theologisch en kerkelijk kader van de zegen en een zegenritueel wordt omschreven, waarna honderden pagina's kortere en langere zegenrituelen zijn uitgewerkt voor allerlei mogelijke gelegenheden (*Rituale Romanum. De Benedictionibus*, 2013).

Blijkbaar is het niet zo eenvoudig om te omschrijven wat een zegen is. Je krijgt er een idee van als je het ziet of meemaakt, of als je heel concrete uitwerkingen onder ogen ziet. Maar ook dan blijf je aan de buitenkant, bij de woorden, de gebaren en de eventuele voorwerpen die worden gebruikt. Wel zou je kunnen zeggen dat er een aantal elementen in ieder geval zichtbaar wordt:

- er wordt een handeling (of meerdere) uitgevoerd of een teken gesteld: een kruisteken, opgeheven of uitgestrekte armen, handoplegging;
- er wordt een tekst bij gesproken (uit de schrift, uit de traditie) die de handeling verbindt met een overstijgend kader;
- er wordt eventueel een voorwerp gebruikt: water, kaars, wierook;
- er is een persoon die deze handeling uitvoert en de woorden uitspreekt, en die het grotere verhaal representeert;
- er is een persoon (of meerdere personen) die de handeling en de woorden ondergaat;
- er is sprake van een zekere structuur die een kader biedt en tegelijk tamelijk vrij kan worden gehanteerd.⁴

Je zou kunnen zeggen dat dit het skelet is van een zegen. Het zou ook een fenomenologische benadering van de zegen of zegening kunnen worden genoemd. Dit is een andere benadering dan het fenomenologisch perspectief van Hans Geybels, waarin – zo lijkt het – een dogmatische en katholieke benadering voorop staat, en waarin vanuit het aanbod uit het *Benedictionale* wordt gedacht en geen verbinding wordt gelegd met de praktijk van zegenen in pastoraat of geestelijke verzorging. Er spreekt voortdurend angst uit die benadering: angst om de grens met het paranormale of magische te overschrijden, angst om de leer van de kerk te verlaten, angst voor de dagdagelijkse praktijk (Geybels, 2001).

Na deze eerste meer theoretische verkenning van de zegen kunnen we ons afvragen wat er te zien valt in die dagdagelijkse praktijk, in de praktijk van geestelijke verzorging in een ziekenhuis? Hier volgen enkele voorbeelden uit casestudy's die daarbij zeer sterk zijn ingekort.

- Het eerste voorbeeld betreft een ziekenzegening op de intensive care, waarbij de man van in de 70 die 'bediend' wordt niet meer aanspreekbaar is, aan de beademing ligt en bij wie de behandeling stap voor stap zal worden beëindigd. Binnen deze hoogtechnologische context voltrekt de geestelijk verzorger het ritueel. Hij maakt een kruisteken, legt zijn handen op,

⁴ Het is de vraag hoe de elementen die in het *Benedictionale* steeds worden benadrukt – dankbaarheid en lofprijzing enerzijds en vragen en smeken anderzijds – passen binnen dit skelet.

nodigt vrouw en kinderen uit om hun handen op te leggen (althans op het laken omdat zij niet bij het hoofd van de man kunnen), deelt de communie uit, zegent de man met een kruisteken op het voorhoofd. Na zijn overlijden, een dag later, bidt hij met de familie een Onze Vader en Weesgegroet, en zegent de man opnieuw (de casestudy is verder uitgewerkt in: Broekhoff & Körver, 2021).

- Een vrouw (ca. 60 jaar) ligt al een maand op de intensive care ten gevolge van complicaties na een eenvoudige ingreep. Zij ligt aan de beademing. Het is de vraag of zij ooit nog daarvan afkomt. Het gesprek, via een schrijfbord, verloopt moeizaam. De geestelijk verzorger bezoekt haar een aantal maanden twee keer per week, steeds kort. Hij bidt regelmatig voor haar, leest af en toe een Bijbeltekst (Ps. 121), legt zijn handen op en zegent de vrouw.
- Een vrouw (ca. 45 jaar) ligt aan de dialyse na het afstoten van een donornier die zij van een vriendin heeft gekregen. Het is een levensbedreigende situatie. Er zijn complicaties tijdens de behandeling. De gezinssituatie is moeilijk, er is geen spreekcultuur. De vrouw bespreekt een aantal keren met de geestelijk verzorger een tatoeage die zij onlangs heeft laten zetten: een dolfijn die met zijn staart het water nog raakt, met eronder de tekst 'Luctor et emergo'. Het staat voor de hoop dat alles goed komt, om weer zo gewoon mogelijk te kunnen leven, en voor de stabiliteit in haar leven (uitvoeriger beschreven in: Körver et al., 2020).
- Een echtpaar van ver in de dertig (vrouw van origine katholiek, de man zonder religieuze achtergrond) vraagt aan de geestelijk verzorger (PKN) om hun kindje na de abortus te zegenen. De abortus vindt plaats omdat bij onderzoek is gebleken dat het kindje zeer ernstige afwijkingen vertoont. De geestelijk verzorger zegent het dode kindje, dat op een kussentje ligt in de armen van de vrouw, en bidt dat de naam van het kindje gekend mag blijven.
- Een vrouw die al jaren vanwege kanker wordt behandeld, daar psychologische hulp bij heeft gehad, weinig steun in de thuissituatie heeft, vraagt of de geestelijk verzorger haar rozenkrans wil zegenen. Zij draagt de rozenkrans in haar handtas mee en voelt zich gesteund tijdens de behandelingen door de rozenkrans dan af en toe aan te raken.

Passen deze praktijksituaties bij de omschrijvingen van een zegen, en bij het fenomenologische skelet? Het voert nu te ver om deze voorbeelden die ik overigens gemakkelijk zou kunnen aanvullen met andere, verder te analyseren met behulp van de structuur of het skelet dat ik hierboven benoem. Misschien valt het derde voorbeeld nog het meest uit de toon, in die zin dat er geen enkele sprake is van een zegen. Mijn vraag daarbij is, of het feit dat de geestelijk verzorger nauwkeurig onderzoekt wat de betekenis is van de tatoeage, de woorden *Luctor et emergo* het karakter van een zegen krijgt die onverbreekelijk met dat leven is verbonden.

Een nauwkeurige analyse vergt meer onderzoek, waarbij eerst op basis van literatuuronderzoek die structuur aangevuld, gecorrigeerd of genuanceerd zou moeten worden en zou moeten leiden tot zogenaamde *sensitizing concepts* (Smaling, 2021).⁵ Vervolgens zou met behulp van deze concepten de praktijk onderzocht kunnen worden. Dat zou goed kunnen aan de hand van de honderd in het CSP verzamelde casestudy's uit zeer verschillende werkvelden. Die kwalitatieve analyse zou overigens tot aanpassingen in het oorspronkelijke model kunnen leiden. En wellicht dat er zich bijvoorbeeld differentiaties in vormen van, aanleidingen tot, niveaus van en contexten van zegeningen uitkristalliseren. En tevens differentiaties in doelen, uitkomsten en functies.

⁵ Wellicht dat de samenhang tussen lofprijzing en smeekbede een aanvulling op het zeer voorlopige model hierboven zou kunnen worden.

De functie van een zegen in de geestelijke verzorging

Zoals het *Benedictionale* laat zien, kunnen zegeningen in tal van situaties voorkomen. In de vijf delen komen zegeningen aan de orde die betrekking hebben op personen, op alles wat verband houdt met het dagelijks leven, op voorwerpen die bestemd zijn voor liturgie en devotie, op devotieele voorwerpen, en voor verschillende omstandigheden. In principe kunnen mensen en alle andere levende wezens worden gezegend, dingen in allerlei mogelijke omstandigheden, alle mogelijke plaatsen en tijden (Geybels, 2001; *Rituale Romanum. De Benedictionibus*, 2013). In principe kan elk moment in leven en wereld worden gezegend, kan elk moment symboolwaarde krijgen, zoals Leonarde Boff decennia geleden al liet zien (Boff, 1976, 1987). Hoe zijn de momenten of situaties uit de vijf genoemde voorbeelden, waarin een zegen werd uitgesproken, te typeren? Waar worstelen mensen mee? Wat hebben zij nodig? Hoe zou een zegen een antwoord kunnen zijn op hun vragen of behoeften?

Wat opvalt is dat die vijf zegeningen in zeer specifieke omstandigheden voorkomen. Er is sprake van een ernstige crisis, levensbedreigende complicaties, het levenseinde, existentiële vragen over de kwaliteit van leven, of ingrijpende ethische dilemma's. Een zegen is in die context een bijzondere interventie met een specifiek doel. Om die interventie en dat doel te duiden doe ik een beroep op de analyse van religie, symbool en ritueel door de cultureel antropoloog Clifford Geertz.⁶ Hij omschrijft religie als volgt:

'Religie is een systeem van symbolen, die krachtige, overtuigende en langdurige stemmingen en motivaties in de mens vestigen, en wel door de formulering van overtuigingen inzake een algemene orde van het bestaan alsmede door deze overtuigingen in een glans van werkelijkheid te kleden, zodanig dat de stemmingen en motivaties op een unieke wijze realistisch schijnen te zijn' (Geertz, 1993, p. 90; vertaling ontleend aan Van der Ven, 1993, p. 144).

In zijn toelichting op deze definitie benadrukt Geertz het belang van symbolen en rituelen, waarbij hij deze opvat als voorwerpen, handelingen, gebeurtenissen, kwaliteiten of betrekkingen die een stemming, motivatie of overtuiging tastbaar, zichtbaar en concreet maken, belichamen. Symbool en ritueel bieden een 'model of reality', een interpretatie van hoe de wereld op dit moment is en een 'model for reality', een ideale status van diezelfde werkelijkheid. Het ritueel brengt deze beide modellen bijeen, waarbij deelnemers de overtuiging opdoen en daadwerkelijk beleven dat deze modellen en concepten van en voor de werkelijkheid geloofwaardig en deugdelijk zijn (Geertz, 1993). Tegen deze achtergrond is te verhelderen dat ritueel misschien wel het hart van geestelijke verzorging vormt en tevens de ruimte waarin verschillen in religieuze achtergrond te overstijgen zijn (Körver, 2017). In zijn toelichting benadrukt Geertz nog een tweede belangrijk element. Religie en ritueel zijn vooral van belang als er chaos in het leven ontstaat, het leven ontregeld of in een crisis raakt, en mensen worden geconfronteerd met verlies, tragiek en eindigheid. Chaos omschrijft hij als 'a tumult of events which lack not just interpretations but *interpretability*' (Geertz, 1993, p. 100). Chaos leidt ertoe dat mensen op de grens stuiten van hun begrip ('ik vat het niet meer'), van hun uithoudingsvermogen ('ik houd het niet meer vol') en op de grens van hun morele draagkracht ('dit kan en mag toch niet'). Een zegen erkent die chaos en biedt tegelijk het uitzicht op een andere werkelijkheid. Daarbij geldt dat het in religie, in dit geval bij een zegen, niet gaat om de ontkenning van de chaotische werkelijkheid, maar om de ontkenning dat het leven uiteindelijk zinloos zou zijn (Geertz, 1993, p. 108). Dat is wat een zegenende hand kan oproepen, een hand die herinnert aan de

⁶ In de praktische theologie in Nederland is geregeld gebruik gemaakt van deze analyse door Geertz, vooral aan de Nijmeegse school.

hand van een ouder op het hoofd van een kind, of aan het schudden van elkaars handen waarbij de wens die men uitspreekt in veel talen verwijst naar een omvattend gelovig perspectief, naar iets van thuis en van geborgenheid, een plaats en tijd waar het goed is (Pruyser, 1969).

De betekenis of functie van een zegen in het ziekenhuis lijkt dus het in stand houden of herstellen van hoop, van een verbinding met een thuis of groter kader, van de zinvolheid van het bestaan. Dit zijn ook de kernbevindingen van het onderzoek van de Britse antropoloog en socioloog Abby Day onder Schotse jongeren. Een kaars aansteken bijvoorbeeld door hun grootmoeder tijdens een examen drukt hun verbondenheid uit met familie, met vorige generaties, met etnische of culturele groepen, met een transcendente werkelijkheid. Geloven gaat om ergens bij horen, in de termen van Abby Day *Believing in Belonging* (Day, 2011). Daar draait het bij een zegen in het ziekenhuis om.

De rol van een geestelijk verzorging bij een zegening

Hierover wil ik nog kort iets zeggen. In de casestudy's uit het ziekenhuis valt op dat geestelijk verzorgers hun rituele handelen of interventies zorgvuldig inbedden in en afstemmen op het verhaal van de patiënt en/of diens naasten, en de context van de behandeling en de afdeling. Meestal is er in de begeleiding sprake van een 'stapeling van problemen', zoals dit door de OG Ziekenhuis kernachtig is verwoord. Met de lichamelijke en medische problemen als uitgangspunt blijken er daarnaast vaak psychische, sociale en existentiële vragen en dilemma's aan de orde. Voordat geestelijk verzorgers een ritueel aanbieden of een zegen geven, oriënteren zij zich – voor zover dat kan in een ziekenhuissetting – op het hele verhaal, op iemands achtergrond en context. Dat maakt het mogelijk om de rituele handeling, de gebeden en de (Bijbel)teksten daarop aan te passen. In het boek over de rituele competentie van geestelijk verzorgers *Met lichaam en geest* (Körver et al., 2021) staan prachtige voorbeelden hiervan, die zich zowel in het ziekenhuis als in andere werkvelden afspelen. Een bijzonder voorbeeld is nog de casestudy waarmee het CSP is begonnen, en waarin de begeleiding van een oorlogsveteraan tijdens en na een opname in de psychiatrische instelling is beschreven (Van Loenen et al., 2017). Een combinatie van vormvastheid, creativiteit en improvisatievermogen is gevraagd.

Een van de resultaten van het CSP is het gegroeide besef van geestelijk verzorgers dat het tot hun competenties behoort om te werken met de religieuze of levensbeschouwelijke achtergrond van henzelf, die overigens niet per se overeen dient te komen met die van hun gesprekspartners. Daarbij gaat het niet zozeer om hun juridische verbinding met een zegend genootschap, maar om de archetypische verwijzing en de verbinding met een of meer specifieke religieuze of levensbeschouwelijke tradities (Van de Spijker, 1984; Berkhout, 2020; Den Toom, 2022). Het bewustzijn hiervan is bij de deelnemers toegenomen, terwijl hun uitgangspunt vaak was dat hun eigen levensvisie geen hindernis in het contact mocht zijn of dat zij het contact zouden kwijtraken als zij explicieter zouden zijn over hun eigen achtergrond. Waar geestelijk verzorgers een zegen beschrijven in hun werk, zouden deze handeling en de wijze waarop die is uitgevoerd, bewuster ingezet en doordacht kunnen worden, en met meer overtuiging uitgevoerd. Daarbij hoort ook een krachtigere theoretische achtergrond (zoals bijvoorbeeld hiervoor gesuggereerd), zodat de impliciete kennis bewuster kan worden gehanteerd, aangevuld en eventueel gecorrigeerd. Zegenen vraagt een overtuigde en overtuigende houding, het besef dat gesprekspartners en andere zorgverleners geestelijk verzorgers als verbinding of representatie zien van de wereld van het geestelijke. Schaamte of gêne hoeven niet aan de orde te zijn. Attent zijn op overdracht en tegenoverdracht is overigens wel dringend nodig.

Wat in ieder geval ook gewenst is in de houding en het handelen van geestelijk verzorgers, is de vaardigheid om bij existentiële noden en dilemma's niet in termen van scherp onderscheiden religieuze of levensbeschouwelijke tradities te handelen of te oordelen. Deze tradities zijn – zeker in onze tijd – eerder diffuus van aard en lopen deels in elkaar over (Slaats, 2020). Daarnaast staan de verschillen tussen tradities op die existentiële momenten niet voorop of centraal, maar de existentiële noden en dilemma's zelf (Körver, 2016). Dat geldt zeker in een ziekenhuis, en evenzeer in de andere werkvelden van geestelijke verzorging. Dit is geen pleidooi voor een soort algemene of neutrale geestelijke verzorging, maar wel voor de competentie om tegen de achtergrond van de eigen traditie te handelen met het oog op de existentiële noden van de ander, ongeacht zijn of haar religieuze of levensbeschouwelijke traditie. Kernwoorden zijn hier existentiële verbondenheid en gastvrijheid.

Literatuur

- Berkhout, L. (2020). Interdisciplinary Work in Chaplaincy Care. In R. Kruizinga, J. Körver, N. den Toom, M. Walton, & M. Stoutjesdijk (Eds.), *Learning from Case Studies in Chaplaincy. Towards Practice Based Evidence & Professionalism* (pp. 174-181). Eburon.
- Boff, L. (1976). *Kleine Sakramentenlehre*. Patmos.
- Boff, L. (1987). *Sacraments of life. Life of the sacraments*. Pastoral Press.
- Broekhoff, F., & Körver, J. (2021). Verbindingsofficier. In J. Körver, E. Olsman, & X. J. S. Rosie (Eds.), *Met lichaam en geest. De rituele competentie van geestelijk verzorgers* (pp. 66-72). Eburon.
- Day, A. (2011). *Believing in belonging. Belief and social identity in the modern world*. Oxford University Press.
- Geertz, C. (1993). Religion as a cultural system. In C. Geertz (Ed.), *The interpretation of cultures. Selected essays* (pp. 87-125). Fontana Press.
- Geybels, H. (2001). De zegening in fenomenologisch perspectief. Essay van postmoderne sacramento-theologie. *Jaarboek voor Liturgie-Onderzoek*, 17, 37-72.
- Goyvaerts, S. (2021). Rituele competentie - een werkdefinitie. In J. Körver, E. Olsman, & X. J. S. Rosie (Eds.), *Met lichaam en geest. De rituele competentie van geestelijk verzorgers* (pp. 263-272). Eburon.
- Körver, J. (2016). Ritual as a house with many mansions. Inspirations from cultural anthropology for interreligious cooperation. *Jaarboek voor Liturgie-Onderzoek*, 32, 105-123.
- Körver, J. (2017). Het ritueel als een huis met vele kamers. Interreligieuze samenwerking en geestelijke verzorging. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 20(86), 24-33.
- Körver, J., Bras, E., & Walton, M. (2020). Geestelijke verzorging onder de loep. Elementen van zingeving en levensbeschouwing als aanknopingspunt voor de christelijke traditie? In S. Goyvaerts, K. de Groot, & J. Pieper (Eds.), *Over de hardnekkige aanwezigheid van het christendom* (pp. 140-156). Parthenon.
- Körver, J., Gärtner, S., Walton, M. N., & den Toom, N. (2022). Fallgeschichten, Forschung, Seelsorge. Ein inspirierendes Trio. *Wege zum Menschen*, 74(4), 300-313. <https://doi.org/10.13109/weme.2022.74.4.300>
- Körver, J., Olsman, E., & Rosie, X. J. S. (Eds.). (2021). *Met lichaam en geest. De rituele competentie van geestelijk verzorgers*. Eburon.
- Kruizinga, R. (2021). Van reciteren tot mediteren. Analyse van rituele handelingen in casestudy's. In J. Körver, E. Olsman, & X. J. S. Rosie (Eds.), *Met lichaam en geest. De rituele competentie van geestelijk verzorgers* (pp. 89-101). Eburon.
- Kruizinga, R., Körver, J., den Toom, N., Walton, M., & Stoutjesdijk, M. (Eds.). (2020). *Learning from Case Studies in Chaplaincy. Towards Practice Based Evidence & Professionalism*. Eburon.

- Loenen, G. van, Körver, J., Walton, M. N., & de Vries, R. (2017). Case study of 'moral injury'. Format Dutch Case Studies Project. *Health and Social Care Chaplaincy*, 5(2), 281-296. <https://doi.org/10.1558/hsc.34303>
- Polanyi, M. (1967). *The tacit dimension*. Doubleday.
- Pruyser, P. W. (1969). The Master Hand: Psychological Notes on Pastoral Blessing. In W. B. Oglesby Jr (Ed.), *The New Shape of Pastoral Theology. Essays in Honor of Seward Hiltner* (pp. 352-365). Abingdon Press.
- Pruyser, P. W. (1972). The Use and Neglect of Pastoral Resources. *Pastoral psychology*, 23(7), 5-17.
- Rituale Romanum. De Benedictionibus*. (2013). (4 ed.). Libreria Editrice Vaticana. (1984)
- Slaats, J. (2020). *Religie herzien. Voorbij het wij-zij-denken van seculier versus religieus*. Davidsfonds - Standaard Uitgevers.
- Smaling, A. (2021). Sensitizing concepts, wat kun je ermee? *Kwalon*, 26(1), 65-67. <https://doi.org/10.5117/KWA2021.1.007.SMAL>
- Spijker, A. M. J. M. H. van de (1984). *Pastorale competentie. Mogelijkheden en moeilijkheden van het pastor-zijn*. Poimen.
- Toom, N. den (2022). *The Chaplain-Researcher. The Perceived Impact of Participation in a Dutch Research Project on Chaplains's Professionalism*. Eburon.
- Ven, J. A. van der (1993). *Ecclesiology in context* (Vol., in zeven delen). Kok.
- Walton, M. N., & Körver, J. (2017). Dutch Case Studies Project in Chaplaincy Care. A description and theoretical explanation of the format and procedures. *Health and Social Care Chaplaincy*, 5(2), 257-280. <https://doi.org/10.1558/hsc.34302>